

İllet mi En Yetkin Parça mı?: İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî'ye Göre Ayrım

Enver Şahin

<https://orcid.org/0000-0001-6905-8671>

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Mantık Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

enver.sahin@erdogan.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Şahin, Enver. "İllet mi En Yetkin Parça mı?: İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî'ye Göre Ayrım". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 42 (Mart 2026), 315-330. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836667 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
ÜYZ Beyanı:	Bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ destekli araçlar kullanılmamıştır.
Geliş Tarihi:	5 Aralık 2025
Kabul Tarihi:	9 Mart 2026
Yayın Tarihi:	30 Mart 2026
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Bu makale, İslam mantık tarihi çerçevesinde ayrım tümelinin tanımı ve mahiyetine ilişkin tartışmaları konu edinmektedir. Çalışmada öncelikle ayrım kavramına dair kısa bir tarihsel arka plan sunulmakta, ardından İbn Sînâ (öl. 1037) ile Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 1210) görüşleri mukayeseli biçimde ele alınacak devamında ise bu iki düşünürün görüşleri Efdalüddin el-Hüncî (öl. 1248) ile karşılaştırılacaktır. İbn Sînâ'nın tercih edilmesinin nedeni, onun Fârâbî'den sonra beş tümel, özellikle de ayrım tümeli üzerinde belirleyici etkiler bırakmış olmasıdır ki İbn Sînâ'nın ayrım tanımı sonra gelen Sehlân es-Sâvî (öl. 1145), Nasîruddîn et-Tûsî (öl. 1274), Necmüddîn el-Kâtîbî (öl. 1277) ve Şemsüddîn es-Semerkandî (öl. 1322) gibi mantıkçılar tarafından takip edilmiştir. İbn Sînâ, farklı ayrım tanımlarını eserlerinde zikretmiş, bunlar arasında tercihler yapmış ve bu tercihleriyle sonraki mantıkçılar arasında tartışmaların çıkmasına yol açmıştır. Râzî ise, İbn Sînâ'nın bu tercihlerini yoğun biçimde eleştirmiş ve alternatif tarifler geliştirmeye çalışmıştır. Bu iki mantıkçının tartışmaları bağlamında İslam mantık tarihinde üç farklı yaklaşım ortaya çıkmış görülmektedir. İbn Sînâ çizgisi ayrımı illet kabul ederken, Râzî ekolü bu görüşe karşı çıkarak reddiye niteliğinde bir tutum sergilemekte; Hüncî ekolü ise ayrımın itibarî varlıklar için illet olmadığını, hakiki varlıklar bakımından ise meselenin tartışmalı olduğunu ileri sürmektedir. Hüncî'nin düşüncelerinin hangi mantıkçıları etkilediği ileriye çalışmalarda ele alınacak olmakla birlikte, bu makalede yalnızca İbn Sînâ, Râzî ve Hüncî'nin görüşlerine değinilecektir. Dolayısıyla çalışma, tarihsel ve karşılaştırmalı metin analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Ayrıca mevcut literatürde Jon McGinnis, Sacide Atas ve Tony Street'in konuyla ilgili makaleleri bulunmakla birlikte, bu çalışmalar ayrımın mantıksal boyutlarını yeterince incelememektedir. Bu nedenle makalemiz, ayrımın salt mantıksal içeriklerini ve gözden kaçmış tartışmaları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırma sonucunda, İbn Sînâ'nın ayrımı illet kabul eden yaklaşımının mantıksal açıdan tartışmalı sonuçlar doğurduğu, Râzî'nin eleştirilerinin ise bu noktada tutarlı bir sorgulama sunduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak, ayrım tümeline ilişkin tartışmaların yalnızca tanımsal değil, aynı zamanda mantıksal ve ontolojik sonuçlar doğurduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Beş Tümel, Ayrım, Tür, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî.

The Cause or the Most Perfect Part?: The Differentia Between Ibn Sīnā and Fakhr al-Dīn al-Rāzī

Enver Şahin

<https://orcid.org/0000-0001-6905-8671>

Asst. Prof., Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Theology,
Department of Philosophy and Religion, Division of Logic, Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

enver.sahin@erdogan.edu.tr

Citation:	Sahin, Enver. "The Cause or the Most Perfect Part?: The Differentia Between Ibn Sīnā and Fakhr al-Dīn al-Rāzī". <i>Journal of Islamic Sciences</i> 42 (March 2026), 315-330. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836667 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
AI Statement:	AI-assisted tools were used / were not used in the preparation of this manuscript.
Date of submission:	5 December 2025
Date of acceptance:	9 March 2026
Date of publication:	30 March 2026
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: This article examines the debates concerning the definition and nature of the universal differentia within the framework of the history of Islamic logic. The study first provides a brief historical background on the concept of differentia, then analyzes comparatively the views of Avicenna (d. 1037) and Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 1210), and subsequently compares their positions with that of Afḍal al-Dīn al-Khūnajī (d. 1248). Avicenna is selected as a focal figure because, after al-Fārābī, he exerted a decisive influence on the theory of the five universals, especially on the notion of differentia. His definition of differentia was subsequently adopted by later logicians such as Sahlān al-Sāwī (d. 1145), Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d. 1274), Najm al-Dīn al-Kātībī (d. 1277), and Shams al-Dīn al-Samarqandī (d. 1322). Avicenna articulated several definitions of differentia in his works, made explicit preferences among them, and thereby gave rise to sustained debates among later logicians. Rāzī, in turn, subjected Avicenna's preferences to extensive criticism and sought to develop alternative formulations. In these debates, three distinct approaches appear to have emerged in the history of Islamic logic: the Avicennian line accepts differentia as a cause; the Rāzian school rejects this position and adopts a critical stance; and the Khūnajian line maintains that differentia is not a cause with respect to intentional (i'tibārī) entities, while considering the issue controversial in the case of real entities. Although the influence of Khūnajī's views on later logicians will be addressed in future studies, the present article is confined to the positions of Avicenna, Rāzī, and Khūnajī. Accordingly, the study employs a historical and comparative textual analysis method. Moreover, although relevant studies by Jon McGinnis, Sacide Ataş, and Tony Street exist in the current literature, these works do not sufficiently examine the logical dimensions of differentia. For this reason, the present article aims to clarify the strictly logical content of differentia and to bring to light previously overlooked debates. The findings indicate that Avicenna's approach, which treats differentia as a cause, leads to logically problematic consequences, whereas Rāzī's criticisms offer a consistent and rigorous examination of these issues. In conclusion, the study demonstrates that debates concerning the universal differentia yield not only definitional but also logical and ontological implications.

Keywords: Logic, Five Universals, Difference, Species, Ibn Sīnā, Fakhr al-Dīn al-Rāzī.

Giriş

Makalede önce ayırım (*faşl*) tarifine dair kısa tarihi bilgiler verilecek daha sonra ayırım tümeli konusunda İbn Sînâ (öl.1037) ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö.1210/606) görüşleri tartışmalı ve mukayeseli biçimde ele alınacaktır. Ayırım tarifi konusunda özellikle İbn Sînâ ve Râzî'ye odaklanılmasının nedeni, bu iki düşünürün Ebû Nasr el-Fârâbî'den (öl. 950) sonra mantık terminolojisinin kemali konusunda belirleyici ve yönlendirici etkiye sahip olmalarıdır. Öyle ki İbn Sînâ, Fârâbî'den sonra beş tümelin daha özeldi ise ayırımın farklı tariflerini yapmış, bunlar arasında bir tercihte bulunmuş ve yaptığı tercihler de sonraki mantıkçılar üzerinde derin etkiler bırakmıştır.^[1] Bu açıdan İbn Sînâ'nın müteahhirûn dönemin temel referans kaynağı haline geldiği savunusu haklılığını korumaktadır.^[2] Dolayısıyla bu makalenin temel amaçlarından biri incelenecek, ayırım ile ilgili İbn Sînâ'nın yapmış olduğu farklı tarifler ve buna mukabil Râzî'nin, ayırım konusunda İbn Sînâ'nın yapmış olduğu tercihleri ve bu tariflerin alternatiflerini aramaya çalışması incelenecek, iki düşünür ayırım bağlamında mukayese edilecektir.

Mantık tarihinde İbn Sînâ'nın "Ayırım, türün nedenidir." iddiasını belirgin biçimde sürdüren bir ekol mevcuttur. Bu ekolün karşısında ise ayırımın bir illet olmadığını savunan ve ayırım görüşünü birinci ekole bir reddiye üzerinden kurgulayan Râzî'ye ait olan bir ekol daha vardır. Üçüncü bir ekol olarak da her iki düşünce arasında bir çıkış yolu arayan, aslında aklî kavramlar için ayırımın illet olmadığını ancak dış dünyadaki ve nefsü'l-emrdeki varlıkların illetinin ayırım olup olmayacağı noktasında kararsız kalan Hûnecî ekolü vardır. Üçüncü ekolün Hûnecî'den sonra İbn Sînâ ve Râzî takipçileri arasında kimler tarafından temsil edildiğini ileri bir çalışmada irdeleyeceğiz. Bu çalışmada ise yalnızca İbn Sînâ, Râzî ve Hûnecî'nin bu konudaki görüşlerini incelemeyi üstleniyoruz.

Daha önce İbn Sînâ ve Râzî'nin ayırım tümeline yaklaşımı, kısa bir pasaj halinde Eşref Altaş'ın Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi' adlı eserde^[3] cins ile beraber Jon McGinnes'in "Logic and Science: The Role of Genus and Difference in Avicenna's Logic"^[4] ve Sacide Ataş'ın "Mantık-Metafizik İrtibatına Bir Örnek: İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'de Mahiyetin Bir Parçası Olarak Cins ve Fasil"^[5] adlı makalelerinde incelenmiştir. Bu çalışmayı devam ettirdiğimiz esnada Tony Street tarafından "A Thirteenth Century Debate About Avicenna's Definitions of Differentia"^[6] isimli bir çalışma yayımlandı. Bu makale, mezkûr çalışma ile bazı noktalarda fikir birliğinde olsa da onun bir eleştirisini de ortaya koymaktadır. İbn Sînâ ile Râzî'nin 'ayırım' anlayışına dair üç makale bulunmakla birlikte, bu çalışmaların ayırımın salt mantıksal yönüne yeterince odaklanmaması, meseleyi daha çok ayırım ile cins arasındaki metafiziksel ilişkiler çerçevesinde ele alarak ayırımın bağımsız ve özgün mantıksal içeriğini arka planda bırakması, ayrıca Ataş'ın makalesinin İbn Sînâ'daki farklı ayırım tanımlarını tam olarak yansıtmaması nedeniyle bu tanımlar arasındaki tartışmaları ihmal etmesi ve Street'in makalesinin her iki düşünceye yönelen problemleri kapsamaması, bu çalışmanın benzer bir konuyu yeniden ele almasını gerekli kılmaktadır. Makale; hem bu iddiaların peşinden gidecek hem bu iki düşüncenin oluşturabileceği problemlere değinecek hem de ayırımın salt mantıksal içeriklerine odaklanıp satır aralarında gizli kalmış tartışmaları gün yüzüne çıkartmaya çalışacaktır.

[1] Ebû Nasr el-Fârâbî, "Kitâbu İşâgü'cî-Ey el-Medhal", *el-Mantık inde'l-Fârâbî* içinde, nşr. Refik el-'Acem (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 79.

[2] Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 30-34; Mütakaddimûn ve Mütahhirûn ayırımına dair geniş bilgi için bakınız: N. Pehlivan Ve M. Ülkü, "Mehmet Ali Aynî'de Mütakaddimûn ve Mütahhirûn Ayırımı," In Mehmet Ali Aynî: Hayatı, Eserleri ve Tesirleri , Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2025, ss.325-343.

[3] Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 147.

[4] Jon McGinnes, "Logic and Science: The Role of Genus and Difference in Avicenna's Logic, Science and Natural Philosophy", *Documenti E Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 18 (2007), 165-186.

[5] Sacide Ataş, "Mantık- Metafizik İrtibatına Bir Örnek: İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'de Mahiyetin Bir Parçası Olarak Cins ve Fasil", *Nazariyat* 6/1 (Nisan 2020), 209-225.

[6] Tony Street, "A Thirteenth-Century Debate About Avicenna's Definitions of Differentia", *The Monist* 108 (2025) 306-317.

Bu minvalde öncelikle İbn Sînâ'nın ayırım görüşünü nasıl oluşturduğunu, hangi eserinde onu incelediğini ve ayırım düşüncesinin temel özelliklerinin neler olduğunu ele alacağız. Akabinde Râzî'nin ayırım düşüncesinin neler olduğunu ele alıp bu iki düşüncenin bir konu üzerinden mukayesesine girişeceğiz.

1. Ayırım nedir?

Tasavvurlar bölümünün ilkesi olarak kabul edilen “el-külliyâtü'l-hams” (beş tümel); cins, tür, ayırım, özgülük ve ilintiden oluşmaktadır.^[7] Bu tümeler ilk defa Aristoteles'in *Kategoriler* adlı eserinde geçmekle birlikte sistematik biçimde onları bir araya getiren ve tarif eden Porphyrios (öl.305) olmuştur.^[8] Bu minvalde Porphyrios, beş tümelden biri olan ayırımı, “Bir şahsı diğer şahıstan ya da bir tümeli diğer tümelden ayıran manayı”^[9] karşılamak üzere kullanmış ve onu “Bir şeyi zatında ve cevherinde kendi dışındaki şeylerden ayıran unsur.”^[10] şeklinde tarif etmiştir. Bu açıdan Porphyrios'un ayırımı, şu üç anlama karşılık gelecek şekilde kullandığı görülmektedir:

- (1) Genel anlamıyla ayırım: Bir şeyi başka bir şeyden herhangi bir vakitte ayırmak için kullanılmaktadır. Mesela genel bir vakit içerisinde Sokrates ile Platon'u ayırmak için Sokrates'in eylem ve hareketsizlik durumunda oluşunun söylenmesi gibi. Burada Sokrates hareketsiz, Platon ise hareketli haldeyken Sokrates için hareketsizlik, onu Platon'dan ayıran ayırım olmaktadır. Başka bir vakitte ise Platon hareketsiz, Sokrates ise hareketli ise hareketsizlik Platon için ayırım olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu tür ayırımın iki şey arasında potansiyel biçimde ortak olduğu görülmektedir.^[11]
- (2) Özel anlamıyla ayırım: İki şeyi birbirinden ayırmak için kullanılmakla beraber bu ayırım iki şeyden birine ilintisel olarak yüklenip diğerinden onu ayırmakta fakat diğerini ise o şeyden ayırmamaktadır. Bu ayırım bir şeyde bazen sürekli bulunabildiği gibi bazen de süresiz olarak bulunabilmektedir. Mesela bir insanın gözünün yeşil renkli oluşunun onu yeşil gözlü olmayan diğer insanlardan ayırması böyledir. Ancak yeşil gözlü olmak diğer insanları o kişiden ayırmaz. Ayrıca yeşil gözlü olmak, onun özsel bir niteliği değildir.
- (3) Daha özel anlamıyla ayırım (el-faslu'l-ehass): Bir şeyi bir başkasından o şeye özgü olmak suretiyle ayıran ayırımdır. Böylece sadece o şeye özgü şey, diğerinden onu ayırmayı sağlar. İnsan için akıllı olma özelliği gibi. Böylece insan ona özgü zatî niteliğiyle at gibi diğer varlıklardan ayrılır.

Bu üç tür ayırımda üçüncüsü mantıktaki beş tümelden biri olan ayırımın karşılığıdır. Çünkü bu üçüncü ayırım, cinse ilk olarak ilişmekte, türün tabiatını meydana getirmekte ve cinsin içerisinde bir türü diğer türlerden ayırmaktadır. Bunun yanında bu ayırım, türü meydana getirdikten sonra birinci ve ikinci anlamıyla ayırımların bu türe ilişmesini de olanaklı hale getirmektedir. Mesela bir şahsı başka şahıstan ayıran özellik olarak zikredilen “hareketsiz olmak”, ancak “canlı” cinsi içerisinde o şahsın ait olduğu “insan” türünü hazır hale getiren “konuşan” ayırımı meydana geldikten sonra insana ilişebilmektedir. Bu yönüyle ayırım, hem türü oluşturan hem türü diğer türlerden ayırtıran hem de arazları hazır hale getirip onların türe ilişmesine imkân tanıyan anlamlarına gelmektedir. Bu anlamıyla ayırım türe tamlık, yetkinlik ve yeterlilik katar. Dolayısıyla cins içerisinde türün meydana gelebilmesi için ayırım dışında başka bir şeye ihtiyaç duyulmaz. Böylece “ayırım cins içerisinde türleri sadece böler, başka bir türün oluşabilmesi için bir ayırımın daha

[7] Samet Büyükkada - Enver Şahin, *Temel Mantığa Giriş* (Ankara, Fecr Yayınları, 2024), 26.

[8] Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 21.

[9] Porphyrios, *İsagoge*, çev. Betül Çotuksöken (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), 40.

[10] Porphyrios, *İsagoge*, 40.

[11] Porphyrios, *İsagoge*, 40.

zikredilmesi gerekir” şeklindeki itiraz da bu tanıma yöneltilemez. Zira bu anlamıyla ayrım hem cinsi türlere böler hem de bir türün oluşmasını sağlar.

2. İbn Sînâ'nın Ayrım Tanımı ve Sonuçları

Ayrım konusu İbn Sînâ tarafından farklı eserlerde ele alınmaktadır. Ayrıntılı biçimde ayrıma yer verdiği eser, *Şifâ:el-Medhal*^[12]'dir. Bunun yanında *el-İşârât ve't-Tenbîhât*^[13], *el-Muhtasaru'l-evsat f'l-Mantık*^[14], *Dânişnâme-i Alaî*^[15], *en-Necât*^[16] ve *Mantıku'l-Meşrikiyyîn*^[17] adlı eserlerinde de ayrıma temas eder fakat bu eserlerdeki ayrım tanımı, *el-Medhal* kadar derinlikli değildir. İbn Sînâ'nın *el-Medhal*'deki ayrım tanımı, Porphyrios'un *İsagoge*'sinden esinlenmiş olsa bile onu aşmıştır. Burada İbn Sînâ cins ve türde olduğu gibi ayrımı, halk ve seçkinler tarafından kullanılan anlamı şeklinde ayırmaz, bilakis ayırmada ilk anlam ve sonradan nakledilen anlam şeklinde bir bölümlenmeden söz eder. İlk anlamı itibariyle ayrım “bir kişiyi ve bir tümeli başka bir kişi veya tümelden ayıran” anlamına gelirken sonradan nakledilen itibariyle ayrım, “bir şeyi zatında ve cevherinde kendisi dışındaki şeyden ayıran mana” olarak tarif edebilmektedir.^[18] Daha sonra ise Porphyrios'un tanımlarını geliştirerek ayrımı üç ayrı biçimde ele alır:

1. Genel ayrım; genel itibariyle bir vakitte (a) bir şeyi (b) başka bir şeyden ayıran şeydir. Daha sonra (a) bir şeyi (b) başka şeyden ayıran ayrım (b) başka şeye de ait olabilir, yani (a)'yı (b)'den ayıran özellik, zaman içerisinde (b)'yi (a)'dan ayıran bir özelliğe dönüşebilir. Mesela ayakta olan Zeyd, oturan Amr'dan ayakta olma ayrımıyla ayrılır. Daha sonra Zeyd oturan olup Amr ayakta olduğunda bu sefer ayakta olma ayrımı Amr'ı Zeyd'den ayırır. Dolayısıyla bu tür ayrım her ikisinden birine has olmayıp bilakis her ikisinde potansiyel olarak mevcut olabilir.
2. Özel ayrım: Bir şeyi başka bir şeyden ilintisel yüklemle ayıran ayrımdır. Bu durumda ayrılan şeye bu ayrım ilişmez. Bu tür ayrım iki şekilde gerçekleşir: Birincisi, bu ayrım o şeyde sürekli bulunur ve diğer şeyden o şeyi sürekli olarak ayırır; ikincisi o şeyde ayrım sürekli bulunmayabilir. Birincisine örnek olarak, insanı attan ayıran ve insanda sürekli bulunan “cildin tüysüz olması” özelliği verilebilir. Bu ilintisel yüklem, ata nispetle insana yüklenir ancak ata insana nispetle ata söylenmez. “Atın cildi tüysüzdür.” denilemez. Dolayısıyla bu özellik, atı insandan ayırmak için kullanılmaz. İkinci kısma gelince o, sürekli olmayan ilintisel ayrımdır. Bir şeyde bu ayrım üç biçimde ortaya çıkar. *Birincisi*, iki şeyden birini diğerinden sürekli biçimde, diğerini ise birinci şeyden genel biçimde ayıran ayrımdır. Mesela siyahi insan, beyaz bir insandan siyah olması itibariyle ayrılır. Fakat siyahi insandan siyahlık ayrılmaz. Buna mukabil beyaz insanın siyah olması mümkündür. Bu durumda o iki insan arasında siyahlık, ayrım olmaz. *İkincisi* ise iki şeyin de beraberce ayırmadan nefyedilebildiği ancak birinin nefyedilmesinin sürekli, diğerinin nefyedilmesinin genel olduğu ayrımdır. Bunun misali, “ayakta durma durumu” gibidir. Felç geçiren bir kişinin ayakta durması sürekli, fakat sağlam bir kişinin ayakta durma ise genelde olabilecek durumdur. İki şeyi birbirinden ayıran bu özellik bazen her ikisinden de nefyedilebilir. Felçli kişiden “ayakta durma” sürekli biçimde

[12] Ebû Ali İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera, 2017), 65-75.

[13] Ebû Ali İbn Sînâ, *El-İşârât ve't-Tenbîhât- İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli (İstanbul: Litera, 2005), 14.

[14] Ebû Ali İbn Sînâ, *el-Muhtasaru'l-evsat f'l-Mantık*, ed. Seyyid Mahmud Yusufsanı (Tebriiz: Müesseset-i Pizhuhishi'l-Hikmet ve Felsefe-i İrân, 1394), 10.

[15] Ebû Ali İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâi-Alâi Hikmet Kitabı*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 28.

[16] Ebû Ali İbn Sînâ, *En-Necât f'l-hikmeti'l-mantikiyye ve't-tabî'iyye ve'l-ilâhiyye*, ed. Muhyiddîn Sabrî el-Kürdî (Kahire: Matba'atü's-sa'âde, 1938), 9-10.

[17] Ebû Ali İbn Sînâ, *Mantıku'l-Meşrikiyyîn* (Kahire: Matbaatu'l-Müeyyed, 1328), 24-26.

[18] İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, 65.

nefyedilirken sağlam kişi oturduğunda “ayakta durma” ondan nefyedilebilir. Bu durumda ayırım iki şey arasında ayırım olmaktan çıkar. Çünkü sağlam kişi oturduğunda “ayakta olma” özelliği o kişiyi felçliden ayıran ayırım olma özelliğini kaybedebilir. *Üçüncüsü* ise iki şeyden birinden sürekli olarak nefyedilen diğerinde sürekli veya genel olarak sabit olan ayırımdır. Fakat İbn Sînâ’ya göre bu üç şekildeki ayırımdan üçüncüsü sürekli mahiyette sabit olmasından dolayı ilintiselliği yitireceği için geçersizdir. O halde ilk iki ayırım, ayırım olmaya hak kazanır.

3. Daha özel ayırım (el-faslu’l-ehass): Bu ayırım, türün tabiatına dâhil olup türü hem oluşturan hem de diğer mahiyetlerden ayıran ayırımdır. Bu ayırım, türü oluşturmada başka herhangi bir ayırma ihtiyaç duymaz. Bu ayırım türü oluşturduktan sonra türe diğer şeyler arız olur. Ayırımın türe ilişmesiyle beraber varlık içerisinde türün cinsten ayrışması da gerçekleşir. Bu itibarla daha özel ayırım, genel ve özel ayırımdan cinse tabiat vermesi yönüyle ayrılır. Bu ayırım hem cinsin tabiatını meydana getirir hem de cinsi diğer cinslerden ayırır. Geri kalan ilk iki ayırıştırıcı ayırım ise daha özel ayırımın bir tabiata ilişmesinden sonra o tabiata ilişmektedirler. Zira tabiata gereken o ilintiler ve lazımlar tabiatı meydana getiren bu zatî ayırımdan sonra ancak o türe ilişebilmektedir. Mesela “insan” tabiatını oluşturan bu üçüncü ayırım olan “konuşan”, insana iliştikten sonra yukarıda örneği verilen “cildin tüysüz olması” ve “oturan olmaklık” veya “ayakta durmaklık” insana ilişmektedir. Bu ayırım ne artar ne de eksilir. Mesela insanın ayırımı olan “konuşan olmaklık” hiçbir insanda ne fazladır ne eksiktir. Ayrıca bu daha özel ayırım mahiyet bakımından farklılığı gerektirir. Buna karşın genel ve özel ayırım ise başkallığı gerektirirler. Ayrıca İbn Sînâ’ya göre bu ayırım, mahiyet bakımından farklılık anlamına gelen diğerliği/âhariyyet de meydana getirir. Ama diğer iki ayırım ise sadece başkallığı/gayriyyet meydana getirirken diğerliği meydana getirmezler.^[19] Bu ayırımın ilişmesiyle türün oluşumu gerçekleştiği için İbn Sînâ açısından türün oluşması için bu ayırımın dışında başka bir şeyin türe ilişmesine gerek yoktur.^[20]

İbn Sînâ genel olarak bu üç ayırımı aktardıktan ve bu üçü içerisinde mantıkta kastedilenin üçüncü sıradaki ayırım olduğunu belirttikten sonra bu ayırımın kendisinden önce gelenler tarafından dört farklı biçimde betimlendiğini aktarır:

- (1) tür ile cinsi birbirinden ayıran ayırım,
- (2) kendisiyle türü, cinsten daha fazla kılan şey,
- (3) onunla cinslikte ortak olan şeylerin farklılaştığı şey,
- (4) “o nedir?” sorusunun cevabında türsel olarak farklılaşan şeyde söylenen.^[21]

İbn Sînâ bu dört betime bazı ilaveler yapılması halinde ayırım tanımına eşit olacakları görüşündedir.^[22] Buna göre birinci betime “zatından dolayı tür ile cinsi ayıran şey”, ikinci betime “zatında onunla türü cinse üstün kılan şey”, üçüncüsüne “zatî olarak onunla cinslikte ortak olan şeyleri farklılaştıran şey”, dördüncüsüne ise “zatında o şey nedir sorusunun cevabında tür bakımından farklılaşan çokluğa söylenen şey” şeklinde ilaveler yapılması halinde kendi yaptığı tanımına yaklaşacaklardır. Eğer bu ilaveler eklenmezse o zaman her bir ayırım betimi beş tûmelden biri olan “özümlük” tanımıyla karışabilecektir.

Fakat bu tarifler, her ne kadar ayırım tarifine yakınlarsalar dahi ayırım tarifinin cinsini teşkil eden ve onu tamamlayan özelliği ihtiva etmemektedir. Buna göre ilk üç tarif, cins mesabesindeki

[19] “Diğerlik” ve “başkallık” İbn Sînâ’nın metinlerinde nüansı olan iki farklı kavramdır. Mahiyet bakımından farklılığı karşılayan “âhariyyet” kavramını “diğerlik” olarak tercüme etmeyi uygun gördük. Mahiyette farklılığı barındırmayan “gayriyyet” kavramını ise “başkallık” kelimesi ile Türkçeleştirdik. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 68.

[20] İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 65.

[21] İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 68.

[22] İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 69.

“tümel” ya da tümel manasına denk gelen “birden çok şey üzerine söylenen olma” özelliğini barındırmamaktadır. Bu nedenle ilk üçü, ayrımın tarifini karşılayamamaktadırlar. Dördüncü tarife gelince o, her ne kadar ilk üç tarifte olmayan tümel ifadesine karşılık gelecek “birden çok şey üzerine söylenen olma” ibaresine yer vermiş olsa dahi bu betimin eksikliği, “son ayrım”ı içerecek tarifi karşılayamamaktadır. Çünkü son ayrım, “hakikatleri farklı birden çok şey üzerine söylenen olma” özelliğini taşıyamamakta,^[23] yani son tarif, efradını câmi’ olmaması nedeniyle ayrımı karşılayamamaktadır.

Bu eksiklikleri gördükten sonra İbn Sînâ, ayrım için iki farklı tarif zikreder: Birinci tarif, *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinde yer alır. Burada ayrım “Bir şey üzerine cevherinde ‘o şey nedir?’ sorusunun cevabında yüklenilen tümeldir, yani mahiyeti cinsten veya varlıkta ortaklarından ayıran tümeldir.”^[24] şeklinde tarif edilmektedir. İkinci ayrım tarifi, *Şifâ:el-Medhal*’de yer almaktadır. İbn Sînâ burada ayrımı “‘Cevherinde hangi şey onu cinsinden ayırır?’ sorusunun cevabında türe yönelik söylenen tümel^[25]” olarak tarif etmektedir.

Şimdi bu iki tarif arasındaki farklara ve bu iki ayrım tarifinden doğacak tartışmalara odaklanılabilir. İbn Sînâ, *el-Medhal*’deki tarife *İşârât*’taki tariften farklı olarak “cinsinden” kaydını eklemiştir. Bu kaydın konulma nedeni, ayrımın türü cinsteki ortaklarından ayırmasını belirgin hale getirmek içindir. Dolayısıyla bu tarif, *İşârât*’taki tariften daha özeldir.^[26] Zira *İşârât*’taki tarifte sadece “cinsinden” kaydı değil, bununla beraber “varlıktan” kaydı da eklenmektedir. Bunun nedeni spesifik bir mahiyeti sadece cinsten ortak mahiyetlerden ayırmak değil, aynı zamanda varlıkta ortak mahiyetlerden ayırmaktır. Zira en üst cinsler gibi herhangi bir cinsten ayrılmayıp varlıkta farklı olan mahiyetlerden de söz edilebilir. Bu ayrım tarifi, onları da kapsayacak bir hali ifade etmektedir.

İbn Sînâ’nın bu iki ayrım tarifi arasında hangisinin tercih edilmesi gerektiği sorusu gündeme geldiğinde, Efdalüddin el-Hûnecî [öl. 1248], *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinde yapılan tarifi esas alınması gerektiği görüşünü savunmaktadır.^[27] Zira *Şifâ*’daki tarif tercih edilecek olursa o zaman iki sorunla karşılaşılacaktır:

- (1) Birincisi, tümellerin; “cins, tür, ayrım, özgülük ve ilinti” şeklinde beş ile sınırlandırılması mümkün olmayacak ve altıncı bir tümel ortaya çıkacaktır. Şöyle ki herhangi bir mahiyet, cins ile ayrımın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Mesela, “insan” mahiyeti, “canlı” cinsi ile “konuşan” ayrımının bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Mahiyetteki bu iki parçadan biri eğer o mahiyetle diğer mahiyetler arasındaki ortaklığı tesis ederse o parça cinstir. “Canlı” cinsinin hem “insan” mahiyeti hem de “hayvan” mahiyeti arasında ortaklığı tesis etmesinde olduğu gibi. Şayet “mahiyetteki parça diğer mahiyetler arasında ortaklığı tesis etmezse bu durumda da o parça ayrımdır” şeklindeki ikinci öncül, bu durumda anlamını yitirecektir. Çünkü İbn Sînâ’nın *Şifâ*’daki tarifinde ayrım için “cinsindeki ortaklarından ayıran” ifadesi geçmektedir. Bu tarif esas alındığında sadece biri genel, diğeri ise ondan daha özel iki tümelden oluşan mahiyetler için cins ve ayrım tespit edilebilmektedir. Hâlbuki mahiyetler “en üst cins” ve “en alt ayrım” gibi birbirine eşit iki emr veya ikiden fazla birbirine eşit emrlerden oluşabilmektedir. Bu ikisinin dışında “canlı” tabiatı birbirine eşit “duyumsayan” ve “kendi iradesiyle hareket eden” olmak üzere iki emrden oluşabilmektedir.

[23] Çünkü son ayrım, sadece tek bir ayrıma karşılık kullanıldığı için, orada birden çok şeye karşılık söylenen olma ibaresinin kullanılması bir çelişki barındırmaktadır.

[24] İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât- İşaretler ve Tembihler*, 14.

[25] İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 68.

[26] Sirâceddin el-Urmevî, *Beyânü'l-hakk ve lisânü's-sıdk* (Atf Efendi Kütüphanesi, Atf Efendi Koleksiyonu), vr. 9a.

[27] Efdalüddin el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, ed. Khaled el-Rouayheb (Tahran/Berlin: Iranian Institute of Philosophy, 1389), 46.

Bu eşit emrler ise bir cinsten ayrılmadan bir mahiyeti veya tabiatı meydana getirmektedir. Zira “en üst cins”in kendisinden ayrıldığı bir cins mevcut değildir. Aynı şekilde “en alt ayırım”ın da kendi altında ayırımı olmadığı için kendisini oluşturan bir ayırımı bu şartlarda bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu gibi mahiyetlerin oluşmasında da ayırım rol almaktadır. Hâlbuki İbn Sînâ'nın *Şifâ*'daki söz konusu tarifi bunları karşılamaktan aciz kalmaktadır. Bunları karşılamak için ya başka bir ayırım tarifine gidilmeli ya da bunları oluşturan parçalar beş tûmelin dışında başka bir tûmel olarak kabul edilmelidir. Bu durumda da beş tûmel şeklindeki sınırlandırma ortadan kalkmakta ve tûmeler altıya çıkmaktadır. İki eşit veya daha fazla eşit emrlerden oluşan mahiyetlerde hangisinin o mahiyetin ayırımı olacağı sorunu, Şeyh'in *İşârât*'taki ayırım tarifi esas alındığında ortadan kalkacaktır. Zira bu tarife göre bu tür mahiyetlerdeki emrler bir türü varlıkta diğer türlerden ayırdığı için onun *İşârât*'taki betimine uygun düşmektedir.

(2) İkinci itiraz ise Hûnecî'ye aittir. Şayet *Şifâ*'daki tanım esas alınacak olursa İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ayırım bahsinde ifade ettiği şu sözün geçerliliğini yitireceğidir.^[28]

“Tümelliği kendisine kıyasla olan çokluğa “O nedir?” [sorusunun] cevabında söylenen olmaya uygun düşmeyen zatiye (kaim kılıcı yükleme) gelince; bunun, çokluğu varlıkta veya herhangi bir cinsten kendisine ortak olandan zatî olarak ayırmak için uygun olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı o, “O hangi şeydir?” sorusunun cevabında yüklem olmaya uygundur.”^[29]

Zira *İşârât*'taki tarifte ayırımı, sadece cinsteki çokluklardan türü ayıran tûmel olarak konumlandırırken burada hem cinsteki hem de varlıktaki çokluklardan türü ayıran olarak tayin edilmektedir. Bu nedenle şayet *Şifâ*'daki tarif tercih edilecek olursa hem İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki ifadesi anlamını yitirecek hem de ayırım sadece cinsteki çokluklar içerisinden türün ayrılmasına hasredilecektir. Önceki dönem mantıkçılar, hakikatlerin basit olmadığını bilakis cins ve ayırımdan meydana gelen birleşik yapılar olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Zira her hakikat ortaklık ifade eden parça ile ayrıklık ifade eden parçadan oluşmaktadır. Ortaklık ifade eden parça cins, ayrıklık ifade eden parça ise ayırımdır. Bu görüşe mukabil olarak İbn Sînâ her hakikatin cins ve ayırımdan oluşmasının zorunlu olmadığını bilakis bazı hakikatlerin tek tek parçalardan bir araya gelebileceğini savunarak onlara itiraz etmektedir.^[30] Mesela “ordu” hakikati, tek tek parçaları olan “asker”den oluşabilmektedir. Dolayısıyla her hakikate hem cins hem de ayırımın yüklenmesi zorunlu değildir. Bilakis hakikate ya cins ya da ayırımdan biri yüklenebilir.

İbn Sînâ'nın ayırım anlayışına ilişkin vurgulanması gereken son nokta, onun mantığın incelediği tür, son türdür dediği için ayırımı, ontolojik düzlemde türe içkin bir unsur olarak görmesidir. Zira İbn Sînâ'ya göre her ayırım, zorunlu olarak bir türün varlığını ima etmektedir. Çünkü ayırım, türün teşekkülünü mümkün kılan ayırt edici ilkedir. Bu nedenle, ayırımın bulunmadığı bir yerde türden söz edilemez. Ayırımın ortadan kalkması, aynı zamanda türün de varlık zemininin ortadan kalkması anlamına gelir. Bu düşünce doğrultusunda, tür ile ayırım arasındaki ilişki, varlık düzeyinde karşılıklı bağımlılığa dayalı ontolojik bir birliktelik arz eder. Bu açıdan İbn Sînâ ayırımı, cinsten türün varlık kazanmasının illeti olarak görmektedir.^[31] Dolayısıyla bir şeyin (malulün) illetinin tek olacağı görüşünden hareketle İbn Sînâ yakın ayırımın tek olacağını savunmaktadır.

[28] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 46.

[29] İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât- İşaretler ve Tembihler*, 14.

[30] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, ed. Ahad Ferâmerz Karameleki - A. Asgarinejâd (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 2003), 82.

[31] İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş*, 82.

3. Fahreddîn er-Râzî'nin Ayrım Tarifi ve Sonuçları

Râzî, *el-Mûlahhas fi'l- mantık ve'l-hikme*^[32] ile *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*^[33] adlı eserlerinde ayrım görüşünü en berrak biçimde aktarmaktadır. Bu iki eserde ayrım, (1) mutlak cinsin tabiatı, (2) türün doğası ve (3) türün cinsten pay almasının illeti olup olmaması bakımından tanımlanmaktadır:

Birincisinde ayrım mutlak cinsin tabiatı dikkate alınarak tarif edilir ve bu itibarla ayrım, cinsi bölendir. Ayrım, türü cinste ortak olduklarından ayıran en yetkin parçadır.^[34] Mesela “konuşan” ayrımı, “canlı” cinsine göre onu “konuşan olan” ve “konuşan olmayan” şeklinde türlerine bölmektedir.

İkincisinde ayrım, türün tabiatı dikkate alınarak yapılır ve bu itibarla ayrım, türü oluşturmakta ve onun parçası olmaktadır. Mesela “konuşan” ayrımı “insan” türüne nispetle onun tabiatının bir parçası olmaktadır. Türe itibarla ayrım, türün mahiyetine dâhil olur ve onun parçası haline gelir. Fakat türe itibarla ayrım, ayrımlığı kazanmaz. Zira türe itibarla ona dâhil olma ve türün parçası olma noktasında ayrım, bir başka tümel olan özgülükle de aynı şeyi paylaşmaktadır. Cinsle kıyasla ayrımın itibara alınması, onu bölmesi yönüyledir. Özgülük ayrımla cinsi bölme hususunda ortaktır, ancak ayrımın cinsi bölmesi, cinsi oluşturmaya fayda sağlaması yönüyle özgülüğün cinsi bölmesinden farklılaşır. Ayrım cins içerisinde türü oluştururken özgülük, cins içerisinde türü oluşturan değildir.^[35]

Üçüncü itibar, ayrımın türün cinsten ayrılarak pay almasının illeti olup olmaması yönüdür. Bu meyanda ayrım, Râzî'ye göre cinsten türün pay almasının illeti değildir.^[36] Râzî bir zanna sığınarak İbn Sina'nın ayrımın illet olduğu düşüncesini şu şekilde delillendirildiğini iddia etmekte ve bu iddianın üzerine kendi çürütmesini inşa etmektedir:

“Cins ve ayırmadan biri, diğerinin illeti olmak zorundadır. Eğer onlardan biri diğerinin illeti olmazsa o zaman ikisinden biri diğerinden müstağni kalacaktır. Eğer ikisinden biri diğerinden müstağni kalırsa bu durumda o ikisinin bir araya gelip mahiyeti meydana getirmesi imkânsızlaşacaktır. Ne var ki cins ve ayrım bir mahiyeti meydana getirmektedir. Demek ki cins ve ayrım birbirinden müstağni kalamamaktadırlar. Dolayısıyla içlerinden biri diğerinin illeti olacağına göre cins, ayrımın illeti olmamalıdır. Zira böyle olsaydı cinsin var olduğu vakitte ayrımın da var olması gerekecekti. Böyle bir lüzum ilişkisi bulunmadığına göre tam tersinin olması yani ayrımın cinsin illeti olması gerekir.”^[37]

Buradaki kilit nokta İbn Sînâ'nın gerçekten ayrımın illet olması düşüncesini bu şekilde mi açıklayıp açıklamadığıdır. Hâlbuki İbn Sînâ, müellefatının hiçbir yerinde ayrımın türün illeti olacağı görüşünü bu şekilde gerekçelendirmemektedir. Bu gerçeği Kâtibî şu şekilde dile getirmektedir:

“Şeyh, ayrımın cinsten türün pay sahibi olmasının illeti olacağını açıklamamıştır. Aksine o şöyle demiştir: Ayrım cinsin tabiatına bitiştiğinde onu tür olarak var eder yani cins varlığa ancak ayrımın ona bitişmesi aracılığıyla dâhil olur. Cinsin tür olarak kıvam bulması ancak bununla [ayrım] olur. Bu bilgi, zorunludur. Çünkü ayrımın varlığı olmadan cinsin var olması imkânsızdır.”^[38]

[32] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 73.

[33] Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât: el-mantık*, ed. Ali Rıza Necefzade (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005), 99.

[34] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 73.

[35] Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât: el-mantık*, 99.

[36] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 73; Fahreddin er-Râzî, *el-Mantıku'l-Kebîr*, thk. Turgut Akyüz (Kuveyt: Dâru'l-Fâris, 2022), c.1, 148-156; Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, 147.

[37] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mûlahhas*, 73. Ayrıca bu görüşün delillendirilmesi için bkz. Hüneçî, *Keşfu'l-esrâr*, 46; Urmevî, *Beyânü'l-hakk*, vr. 9a; Necmüddin el-Kâtibî, *Câmiu'd-Dekâik fi Keşfi'l-Hakâik*, çev. Selman Sucu v.dğr. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 109.

[38] Enver Şahin, *Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), pr. 659; Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali Kâtibî, *Münannas Şerhu'l-mûlahhas* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu), vr. 24a.

İbn Sînâ tarafından söylendiği iddia edilen yukarıdaki delillendirme bir şeyin illet olması düşüncesini ispat edecek yeterlikte midir? Hûnecî'ye göre bu delil, ayırımın türün cinsten pay alıp var olmasını sağlayacak derecede bir yeterliğe sahip değildir. "Cins ve ayırımdan birinin illet olmasının zorunlu oluşunda" belirtilen illet, "tam illet" yani illet bulunduğu malülünün de bulunma zorunluluğuna sahip illet kastediliyorsa bu durumda ne cins ayırımın ne de ayırım cinsin tam illeti olur. Bu nedenle "ayırım ve cinsten biri illet olmazsa o zaman cins ayırımdan ayırım da cinsten bağımsız olarak var olur" ifadesi geçerliliğini yitirir. Bu durumda ayırım veya cinsten birinin diğerinin tam illeti olmamasından, ikisinden birinin diğerinden bağımsız kalacağı anlamı lazım gelmez. Çünkü cins ile ayırım arasındaki ilişki, içlerinden biri diğerinin tam illeti olmaması durumunda tam illetin parçası veya şartı olması yönüyle kurulabilir. Dolayısıyla biri diğerine tam illet olmadan da muhtaç olabilir.^[39] Bu ifadelerinden Hûnecî'nin cins ile ayırım arasındaki ilişkiyi illet-malül ilişkisindeki muhtaçlıktan ziyade bunun dışında illetin parçası veya şartlı malül arasındaki muhtaçlığa dönüştürdüğü söylenebilir. Hûnecî'ye göre bu delil, iki açıdan kusur barındırmaktadır:

Birincisi, bir şeyin başka bir şeye illet olmamasından diğerinin o şeye tam illet olacağı lazım gelmez. Söz gelimi (a)'nın, (b)'ye illet olamamasından (b)'nin (a)'ya tam illet olacağı lazım gelmez. Aksine o şey diğerine tam illetin parçası olmak bakımından ya da tam illetin şartı olmak bakımından muhtaç olabilir. Bu durumda olması onu o şeyin tam illeti yapmaz, bilakis tam illetin parçası veya şartı kılabilir.^[40]

İkincisi, delilde zikredilen "cins ayırımın illeti olmaz, eğer olursa cinsin var olduğu yerde ayırımın da var olması gerekir" sözünün tartışmalı olmasıdır. Nitekim bir şeyin genelde başka bir şeye muhtaç olmasından, muhtaç olanın muhtaç olunanın bütün suretlerinde ona muhtaç olduğu anlamı çıkamaz.^[41] Mesela genelde şart, şart koşulana, illetin parçası da illete muhtaçtır. Ama şartın şart koşulana muhtaç olmasından ona bütün suretlerde muhtaç olacağı, illetin parçasının da malüle muhtaç olmasından ona bütün suretlerde muhtaç olacağı anlamı çıkartılamaz. Dolayısıyla cinsin ayırma illet olmamasını, eğer illet olsaydı cinsin var olması durumunda ayırımın da var olması gerektiği sonucuna bağlamak doğru olmaz. Cins genelde ayırma muhtaç olmayabilir ama genelde ona muhtaç olmaması, ona muhtaç olmayacağı anlamına gelmez.

Bu tartışmalardan sonra Râzî'nin İbn Sînâ'nın "ayırım, türün cinsten pay almasının illetidir" düşüncesini nasıl çürüttüğünü de ele alabiliriz. Râzî'ye göre ilk önce sıfat ve zattan oluşan "bi'l-fiil yazan insan" şeklinde bir mahiyet düşünelim. Bu mahiyette "bi'l-fiil yazan" sıfat, "insan" da zat olarak tasavvur edilsin. Ayrıca sıfat, ayırım ve zat da cins mesabesinde görülsün. Bu durumda ayırım konumundaki sıfatın zatın illeti olması imkânsızdır. Zira sıfat zata muhtaçtır ve bir şeye muhtaç olanın (sıfat) da o şeyden (zattan) sonra gelmesi gerekir. Aynı şekilde ayırım illet kabul edilecek olursa illetin malülden önce gelmesinin zorunluluğundan dolayı ayırımın cinsten önce gelmesi gerekir. Sıfatın zatın illeti olduğu kabul edilirse bu durumda sıfatın zattan önce var olması gerekir ama malumdur ki sıfat zattan sonra gelmektedir. Bu durumda bir şey başka bir şeyden hem önce hem de sonra gelir. Bu ise imkânsızdır.^[42]

Hûnecî, Râzî'nin ayırımın cinsten türün pay sahibi olmasını reddetmek için ileri sürdüğü delillerin yeterli sağlamlıkta olmadığını ifade ettikten sonra İbn Sînâ'ya nispet edilen "ayırımın cinsten türün pay almasının illeti" olup olamayacağını tartışmaya açar. Kendisi burada orta yolu seçerek ne Râzî'nin iddia ettiği gibi ayırımın illet olmasını peşinen reddeder ne de İbn Sînâ'nın iddia ettiği gibi ayırımın illet olacağı düşüncesini sorgusuz kabul eder. "Ayırım cinsten türün pay

[39] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 46-47.

[40] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 46-47.

[41] Bu, Hûnecî sonrası mantıkçıların da kullandığı bir delildir. Bkz. Şemsüddîn es-Semerkindî, *Kıstâsu'l-Efkâr-Düşüncenin Kıstası*, çev. Necmeddin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 143.

[42] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 73-74.

almasını sağlayan illettir” görüşünde eğer ayrımın bizim aklettiğimiz manaların cinslerinden pay almasının illeti olacağı kastediliyorsa Râzî'nin zikrettiği gibi bu görüş kabul edilebilir niteliktedir. Aynı şekilde ayrımın illet olmasından kasıt, vaz' itibariyle koyulan lafızların delâlet ettiği müsemmalarının (manalarının) illeti olacağı şeklinde ise bu durum da yine kabul edilebilir. Çünkü bu gibi manalardaki ayrımlar vaz'lara ve insanlara göre farklılaşabilir. Dolayısıyla bizim burada “bir mananın ayrımı şudur ve o bu mananın illetidir dememiz” söz konusu olamaz. Mesela zihnimizde kaplam itibariyle biri diğerinden daha özel iki kavramdan oluşan bir mahiyet düşünelim. Sonra kendimiz bu iki kavrama karşılık olarak bir lafız koyalım. Daha sonra da bu iki kavramdan oluşan mahiyete de bir isim vaz' edelim. Bu durumda bu mahiyetin oluşmasında zihnimizde tasarladığımız daha özel olan kavramın daha genel olan kavramın illeti olması lazım gelir. Dolayısıyla işin aslında sadece bir ayrım ve cins yoktur, aksine bizim seçtiklerimiz neticesinde ayrım ve cinsler değişebilmektedir. Nitekim bu mahiyetler bizim itibarımızla şekillenen şeyler oldukları için ayrımın onlardan pay sahibi olması söz konusu değildir. Yani bu ifade, dil ve zihin dünyasında yer alan lafız ve manaların farklılaşmasının illeti şeklinde yorumlanacak olursa ayrım için böyle bir anlam Hûnecî'ye göre kabul edilemez tarzdadır.^[43] Ama ayrımın illet olmasından “bizim itibarlarımızla şekillenmeyen, bilakis nefsü'l-emrde sabit olan şeylerin mahiyetlerini oluşturan cinsler ve ayrımlardaki illetlik” kastediliyorsa Hûnecî açısından bu görüşün geçersizliği, Râzî'nin savunduğu kadar net değildir. Bu konuda Hûnecî, tereddüt içerisinde kalarak ayrımın ne illet olabileceği görüşünü benimser ne de bu görüşü reddeder. Ona göre ayrım, nefsü'l-emrde sabit olan şeylerin mahiyet kazanmalarının illeti olabilir de olmayabilir de.^[44]

Genellikle Hûnecî'nin mantık anlayışından sapmadan onun görüşlerini kabul eden Sirâcuddîn el-Urmevî (öl. 1283) de ayrımın itibarî varlıklarda illet olamayacağı düşüncesini savunur. Ancak Hûnecî'den farklı biçimde ayrımın hakiki varlıklar için illet olamayacağı görüşünü kesin olarak reddeder. Ayrımın itibari varlıklar için illet olmaması, hakiki varlıklar için de illet olmamasını gerektirmez. Ancak ayrımın hakiki varlıklar için illet olması noktasında herhangi bir görüş ileri sürmez.^[45]

Râzî ayrımın illet olmasının neden mümkün olamayacağını ifade ettikten sonra, bu görüşünü pekiştirmek adına tek bir türe ayrım olarak ilişen şeyin bu türe nispetle başka bir açıdan cins olarak da ilişebileceğini iddia etmektedir. Söz gelimi, “beyaz” ve “canlı” gibi biri diğerinden bir yönüyle özel ve bir yönüyle genel iki şeyin bir araya gelip bir mahiyeti oluşturduğunu var sayalım. Bu iki kavramdan her biri bazen cins bazen ise ayrım görevini icra etmektedir. Çünkü onlardan her biri bazen cinsten sorulan “O nedir?” (Ti esti?) (ما هو) sorusuna, bazen ise ayrımda sorulan “o şeyi o şey yapan nedir?” (أَيُّمَا هُوَ فِي ذَاتِهِ؟) sorusuna cevap niteliği taşımaktadır. Mesela “beyaz canlı” mahiyeti (türü), “beyaz-olmayan” kavramından temyiz edilmek istendiğinde o zaman “beyaz” ayrım, “canlı” ise cins olmaktadır. Ayrıca “canlı-olmayan” kavramından temyiz edilmek istendiğinde ise “beyaz” cins, “canlı” ise ayrım olmaktadır. Dolayısıyla mahiyeti oluşturan bir unsur, farklı itibarlara göre hem cins hem de ayrım olabilmektedir.^[46] Bu görüşüne ek olarak Râzî, tek bir ayrımın tek bir mertebede birden fazla türe bitişebileceğini ileri sürmektedir. Tek bir ayrımın birden fazla türde ayrım olabilmesi hususunda aynı örneği tekrar düşünelim. “Canlı” kavramının farklı itibarlara göre hem “beyaz canlı” kavramı için cins ve ayrım olması hem de aynı mertebede yer aldığı “siyah canlı” kavramı için ayrım olması mümkündür.^[47]

[43] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 47.

[44] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 47.

[45] el-Urmevî, *Beyânü'l-hakk ve lisânü's-sıdk*, (Atıf Efendi Koleksiyonu), 8b; Nilüfer Öztürk Kocabıyık, Kadı Siraceddin el-Urmevî'nin Metafizik Anlayışı ve 'Beyânü'l-Hakk' Eserinin Tahkiki ve İncelenmesi (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020)

[46] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 75.

[47] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 75.

Râzî ayrımın tek bir mertebede birden fazla türe ilişebileceğini iddia etmesine rağmen İbn Sînâ'da olduğu gibi yakın ayrımın sadece tek bir türe nispetle bir tane olabileceğini kabul etmektedir.^[48] Mesela “insan” türüne nispetle “konuşan” sadece yakın ayrım olabilmektedir. Bununla beraber “konuşan” dışında başka bir özellik, yakın ayrım olamamaktadır. Nitekim yakın ayrım, ayırıcı parçaların en yetkinidir ve bu da bir türde yalnızca bir tane bulunabilir. Fakat Râzî'nin karşı çıktığı nokta, bu görüşün ayrımın illet olacağı düşüncesi için kullanılmasıdır. Bu düşüncüyü savunmak için “bir türün birden çok yakın ayrımı olması halinde bu iki ayrımın o türü illetlendirmede tevârüt etmesi (birbiri ardına gelme)” şeklinde bir neden ileri sürülmektedir.^[49] Bu nedenle ayrımın illet olmasını savunanlar iki illetin bir illetlenende birbiri ardına gelmemesi için yakın ayrımın türde bir tane olmasını savunmaktadırlar.

Râzî temelde ayrımın illet olacağı düşüncesine karşı çıkararak şöyle bir tartışma başlatmaktadır: İki yakın ayrımın her birinin türü, cinsten ayırdığını ama bu ikisinin her birinin o ikisinden oluşan toplamın illeti olduğunu varsayalım. Böyle bir üçüncü durum neden düşünülmesin ki? Râzî bu soruyu iki şekilde cevaplamaktadır:

- (1) Aslında toplam, hakikati itibariyle bir tane ayrımdır. Görünen iki faslın her biri, onun parçasıdır.
- (2) İki parçanın her biri pay almayı oluşturan olmadıklarında pay almayla oluşurlar. Böyle olmazsa ayrım ve pay almanın her biri, diğerinden ayrı kalır veya birbirine ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla bu ikisinin bir araya gelmesi imkansızlaşır. Böyle olunca da toplam, o iki parçayı önceler. Halbuki ayrım oldukları için o iki parça, toplamdan daha önce gelmeliydi. Eğer pay alma, bu toplamın malülü olursa bu durumda devr denilen kısır döngü lazım gelir. Halbuki bu imkansızdır.^[50]

Özetle İbn Sînâ ve Râzî bir türün yakın ayrımının bir tane olacağını savunurlar. Fakat “canlı” gibi “büyüyen cisim” cinsi ile (a) duyumsayan ve (b) kendi iradesiyle hareket eden şeklinde birbirine eşit iki emirden oluşan türlerde her türün tek bir yakın ayrımı olacağı hükmü nasıl muhafaza edilecektir?

- (1) Eğer “duyumsayan” ile “kendi iradesiyle hareket eden” özellikleri, “canlı” türünün yakın ayrımları olarak kabul edilecekse her bir türün tek bir yakın ayrımı olacağı kuralı geçerliliğini yitirir. Çünkü bu ikisi yakın ayrım olur.
- (2) Birinci maddede ifade edildiği gibi “duyumsayan” ve “iradesiyle hareket eden”in tek tek her biri, canlının yakın ayrımı olamayacağına göre, bu ikisinin toplamı “canlı”nın yakın ayrımı olur. Ama bu durumda o ikisinin toplamının yakın ayrım olduğunu söylersek tek tek her biri yakın ayrım olamaz. Dolayısıyla yine her türün tek bir yakın ayrımı olacağı düşüncesi anlamını yitirmektedir. Zira böyle bir şeyin hiç yakın ayrımı olamayacaktır. Nitekim “duyumsayan” ve “iradesiyle hareket eden”den oluşan toplam yakın ayrım olursa o zaman tek tek “duyumsayan” ve “iradesiyle hareket eden” olan parçalar mahiyetin uzak ayrım olur. Öyleyse onlar cinsin yakın ayrımı olamaz. Bu ikisi yakın ayrım olamadığı için tek bir mahiyetin tek yakın ayrımı olacağı düşüncesini anlamını yitirir. Dolayısıyla bu iki eşit parça canlı türünü yakın ayrımları değil bilakis canlı türünün yakın ayrımı olarak kararlaştırılan “duyumsayan” ve “iradesiyle hareket eden” şeklindeki toplamın yakın ayrımları olurlar. Bu ikisinden herhangi biri yine bir türün yakın ayrımı olamaz.^[51]

[48] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 75.

[49] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 75.

[50] Fahreddin er-Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 78.

[51] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 48.

Peki bu durumda Râzî'nin "en yetkin parça yakın ayrım olduğu için tek yakın ayrım olmalıdır" düşüncesi mi yoksa İbn Sînâ'nın "illet tek olduğu için yakın ayrım tektir" düşüncesi mi bu sorunun üstesinden gelecektir?

İslam mantık geleneğinde bu sorunu çözmeye çalışanlardan biri de Hûnecî'dir. Bu sorunu İbn Sînâ'nın izinden giderek, ayrımın illet olduğunu savunanların bu sorunun üstesinden gelebileceğini ifade eder. Şöyle ki ona göre ikinci şıkta söylenen "şayet bir türün yakın ayrımı, o iki emrin (duyumsayan + iradesiyle hareket eden) toplamı olursa ve bu iki emrin her biri de bu toplamın yakın ayrımı olursa imkânsızlık lazım gelir" sözünün geçersiz olduğunu kabul etmez. Bu sözün yakın ayrımın tek olacağı sözünü geçersiz kılabilmesi ancak bizim "iki yakın ayrımın toplamının bir şeyin yakın ayrımı olması imkansızdır" sözünü savunduğumuz zaman mümkün olabilir. Halbuki Hûnecî bu sözü iddia etmez. Hûnecî ve ayrımın illet olduğu teorisini savunanlar, içerisinde bir cins ve iki yakın ayrım olduğu zaman bir tabiatın oluşamayacağını kabul ederler. Zira bunu söylemelerinin nedeni, iki yakın ayrım olduğunda pay almanın illetinin gerçekleşmemesi ve bu iki illetin toplamının tek bir malülde çatışmasıdır. İçerisinde cins olmayıp iki tane eşit emrin bulunduğu hakikatler de İbn Sînâ'nın illet teorisi geçerliliğini sürdürmektedir. Zira bu iki emrin toplamı, yakın ayrım ve bu iki emir o toplamın yakın ayrımları ve hakikatin (türün) uzak ayrımları olurlar. Eğer bir cins ve bir emirden oluşuyorsa burada zaten sorun yoktur, bahsedilen emir zaten yakın ayrım olur. Bu duruma illet teorisi dışında, Râzî'nin savunduğu en yetkin parça teorisi üzerinden cevap veremeyiz. En yetkin parça teorisi savunulursa bu tür hakikatlerde hangisinin yakın ayrım olduğu netleştirilemez. Zira eşit parçalar söz konusu olduğu zaman bu eşit parçalar arasında en yetkin olanın hangisi olduğundan bahsedilemez.^[52]

Sonuç

Beş tümelden biri olan ayrım, Aristoteles'in Organon'unda örtük biçimde yer almakla birlikte, sistematik ve açık bir kavramsallaştırmaya ilk kez Porphyrios'un İsağoci adlı eserinde kavuşmuştur. İbn Sînâ'nın ayrım anlayışı da bu Porphyriosçu mirastan açık biçimde etkilenmiş olmakla birlikte, onun görüşlerinin basit bir tekrarı değildir; bilakis İbn Sînâ, kendisinden önceki ayrım tasavvurlarını eleştirel biçimde analiz etmiş, bunları geliştirerek daha kapsamlı bir teorik çerçeveye yerleştirmiştir. Nitekim İbn Sînâ, önce mevcut ayrım tanımlarını ele almakta, ardından bunlar arasından tercih ettiği yaklaşımı daha tutarlı ve işlevsel biçimde temellendirmeye yönelmektedir. Bu bağlamda onun ayrım tanımını genel ve özel olmak üzere iki teorik düzlemde inşa ettiği söylenebilir. Genel anlamda ayrım, Şifâ'daki tanıma karşılık gelecek şekilde, ne eksik ne fazla olarak cins içinde türü oluşturan mukavvim ve mümeyyiz parça olarak belirlenmektedir. Bu tanım, mahiyetlerin cins ve ayırmadan meydana geldiği anlayışıyla doğrudan ilişkilidir; çünkü burada ayrım, türü yalnızca cinsteki ortaklarından ayıran bir ilke olarak işlev görmektedir. Bu nedenle Şifâ'daki yaklaşımın, türün cins ve ayırmadan teşekkül ettiği şeklinde okunması daha isabetlidir. Buna karşılık İşârât'ta ayrım, yalnızca cinsteki değil, varlıkta da türü yetkinleştiren bir tümel olarak tanımlanmakta ve böylece türün sadece cinsteki ortaklarından değil, varlıktaki ortaklarından da ayrılması mümkün kılınmaktadır. Bu ikinci tanım, mahiyetlerin zorunlu olarak yalnızca cins ve ayırmadan oluştuğu fikrini gevşetmekte; bazı durumlarda mahiyetlerin doğrudan ayrımlar üzerinden de kurulabileceğini ima etmektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın ayrım teorisi, tek boyutlu bir tanım yerine, ontolojik ve mantıksal katmanları olan dinamik bir yapı arz etmektedir.

İbn Sînâ, geçmişte ileri sürülen ayrım tanımlarını değerlendirdikten sonra ayrımı illet olarak kabul etmekte ve buradan hareketle yakın ayrımın tekliği ilkesini temellendirmektedir. Ona

[52] el-Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, 48.

göre her malûlün yalnızca bir tek illeti bulunabileceği için, bir türün de yalnızca bir yakın ayrımı olmalıdır. İbn Sînâ bu temel ilkeye ek olarak ayrım için üç kriter daha belirlemektedir: (a) bir şeyin bir açıdan ayrım, başka bir açıdan cins olamayacağı, (b) her ayrımın yalnızca bir cinsin ayrımı olabileceği ve (c) her bir türün yalnızca bir tane yakın ayrımı bulunacağı. Râzî ise bu üç kriterden yalnızca sonuncusunu kabul etmekte, ancak bunu illet teorisiyle değil, ayrımın türü en yetkin biçimde tamamlayan unsur olmasıyla gerekçelendirmektedir. Bu noktada Râzî, İbn Sînâ'dan temelde ayrılmaktadır. Râzî'ye göre bir özelliğin aynı mertebede bir türe bir itibarla ayrım, başka bir itibarla cins olarak yüklenmesi mümkündür. Ayrıca aynı özelliğin, aynı mertebede farklı türlere de ayrım olarak işlebileceğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, ayrımın teklifi, sabitliği ve zorunlu biçimde illet olması fikrini zayıflatmakta ve ayrım-cins ilişkisini daha esnek bir yapıya kavuşturmaktadır. Böylece Râzî, ayrımın ontolojik zorunluluk taşıyan bir ilke değil, daha çok yetkinlik ve tamamlama işlevi gören kavramsal bir unsur olduğu yönünde bir perspektif geliştirmektedir.

Hûnecî ise cins ile ayrım arasındaki ilişkiyi illet-malûl bağlamında yeniden yorumlamakta, ancak bu ilişkinin zorunlu bir illetlik değil, parça veya şart olma bakımından ortaya çıkan bir muhtaçlık ilişkisi olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte Hûnecî, bu yaklaşımın iki temel problem içerdiğini vurgular. Birincisi, bir şeyin başka bir şeye illet olmamasından, onun zorunlu olarak tam illet olacağı sonucu çıkmaz; bir varlık, tam illet olmak yerine yalnızca illetin bir parçası veya şartı olarak da muhtaçlık ilişkisine girebilir. Dolayısıyla illet olmamak, hiçbir ilişkiye sahip olmamak anlamına gelmez. İkincisi ise "cins ayrımın illeti olsaydı, cinsin bulunduğu her durumda ayrım da bulunurdu" öncülünün mantıksal olarak tartışmalı olmasıdır. Zira genelde bir şeyin başka bir şeye muhtaç olması, her durumda ve zorunlu olarak muhtaç olması anlamına gelmez; muhtaçlık ilişkisi bazı durumlarda ortaya çıkarken bazı durumlarda bulunmayabilir. Bu nedenle Hûnecî, cinsin ayrımın illeti olmadığı sonucuna, "her zaman muhtaç olmama" öncülünden gidilerek ulaşılmaması problemlili bulur ve söz konusu illet temelli delillendirmenin mantıksal açıdan yetersiz olduğunu ortaya koyar. el-Urmevî ise genel olarak Hûnecî'nin mantık anlayışını benimsemekle birlikte, ayrımın illetliği meselesinde ondan kısmen ayrılmaktadır. Urmevî'ye göre ayrım, itibarî varlıklar açısından illet olamaz; ancak bu hükmün hakiki varlıklar için de zorunlu olarak geçerli olduğu söylenemez. Bu nedenle ayrımın hakiki varlıklara illet olamayacağı iddiasını kesin biçimde reddeder; buna karşılık ayrımın hakiki varlıklara illet olup olamayacağı konusunda açık ve bağlayıcı bir hüküm ortaya koymaz. Bu durum, ayrımın illetliği tartışmasının Avicenna sonrası gelenekte kesin bir çözüme kavuşmadığını ve meselenin hem mantıksal hem de ontolojik düzlemlerde açık bir problem alanı olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Ataş, Sacide. "Mantık- Metafizik İrtibatına Bir Örnek: İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'de Mahiyetin Bir Parçası Olarak Cins ve Fasil". *Nazariyat* 6/1 (Nisan 2020), 209-225. <https://doi.org/dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.6.1.M0091>
- Büyükada, Samet - Şahin, Enver. *Temel Mantığa Giriş*. Ankara, Fecr Yayınları, 2024.
- Ebû Nasr el-Fârâbî. "Kitâbu İśâgûcî-Ey el-Medhal". El-Mantık inde'l-Fârâbî içinde. Nşr. Refik el-'Acem. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Fahreddin er-Râzî. el-Mantıku'l-Kebîr. thk. Turgut Akyüz. Kuveyt: Dâru'l-Fâris, 2022.
- Fahreddin er-Râzî. Mantıku'l-Mülâhhas. ed. Ahad Ferâmerz Karamelekî - A. Asgarinejâd. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 2003.
- Fahreddin er-Râzî. Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât : el-mantık. ed. Ali Rıza Necefzade. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2005.
- Hûnecî, Efdalüddin. Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr. ed. Khaled el-Rouayheb. Tahran/Berlin: Iranian Institute of Philosophy, 1389.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. Dânişnâme-i Alâi-Alâi Hikmet Kitabı. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. el-İşârât ve't-Tenbihât- İşaretler ve Tembihler. çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli. İstanbul: Litera, 2005.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. el-Muhtasarü'l-evsat fî'l-Mantık. ed. Seyyid Mahmud Yusufsanı. Tebriz: Müesseset-i Pizhuhishi'l-Hikmet ve Felsefe-i İrân, 1394.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. En-Necât fi'l-hikmeti'l-mantıkiyye ve't-tabî'iyye ve'l-ilâhiyye. ed. Muhyiddîn Sabrî el-Kürdî. Kahire: Matba'atü's-sa'âde, 1938.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. Mantığa Giriş. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera, 3. Basım, 2017.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. Mantıku'l-Meşrikiyyîn. Kahire: Matbaatu'l-Müeyyed, 1328.
- Kâtibî, Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali. Münannas Şerhu'l-mülâhhas. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu.
- Kocabıyık, Nilüfer Öztürk. Kadı Siraceddin el-Urmevî'nin Metafizik Anlayışı ve 'Beyânû'l-Hakk' Eserinin Tahkiki ve İncelenmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- McGinnes, Jon. "Logic and Science: The Role of Genus and Diffrence in Avicenna's Logic, Science and Natural Philosophy". *Documenti E Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale* 18 (2007), 165-186.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Pehlivan, N. Ve Ülkü, M. "Mehmet Ali Aynî'de Mütেকaddimûn ve Mütעהhirûn Ayrımı," In Mehmet Ali Aynî: Hayatı, Eserleri ve Tesirleri. Ankara: İllâhiyât Yayınları, 2025, ss.325-343.
- Porphyrios. İśagoge. çev. Betül Çotuksöken. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- Semerkandî, Şemsüddîn es-. Kıstâsu'l-Efkâr-Düşüncenin Kıtası. çev. Necmeddin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Street, Tony. "A Thirteenth-Century Debate About Avicenna's Definitons of Differentia". *The Monist* 108 (2025), 306-317. <https://doi.org/10.1093/monist/onaf014>

Street, Tony. İslam Mantık Tarihi. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Şahin, Enver. Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Tûsî, Nâsiruddin et-. Şerhu'l-işârât ve't-Tenbîhât. Kum: Matba'at-ı Kuds, 1435.

Urmevî, Sirâceddin el-. Beyânü'l-hakk ve lisânü's-sıdk. Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu.